"तदोशितारं चेदीनां भवाञ्चमयमंस्त मा।
धनिङ्न्यरोनेकपदे य उदात्तः स्वरानिव ॥")
तन्त्रीकण्ठोत्थितनिषादादिसप्तध्वनिः। सुर इति भाषा। यथा,—
"निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः।
पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥"
इत्यमरः। १। ७। १॥

निषादादयः सप्त तन्त्रीसमुत्थाः कण्ठसमुत्थाश्च स्वराः स्वरशब्दवाच्याः। निषादादिकदम्बादि यथाक्रममिति स्थितमिति। नारदोऽप्याह।
"षड्जं रौति मयूरो हि गावो नर्दन्ति चर्षभम्।
अजा विरौति गान्धारं क्रौञ्चो नदति मध्यमम्।
पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पञ्चमम्।
अश्वश्च धैवतं रौति निषादं रौति कुञ्जरः ॥"
इति।

अन्योऽप्याह।
"स स्वरो यः श्रुतिस्थाने स्वनन् हृदयरञ्जकः ॥"
"षड्जर्षभगान्धारो मध्यमः पञ्चमस्तथा।
धैवतश्च निषादश्च स्वराः सप्त प्रकीर्त्तिताः ॥
मयूरवृषभच्छागक्रौञ्चकोकिलवाजिनः।
मातङ्गश्च क्रमेणाहुः स्वरानेतान् सुदुर्गमान् ॥"
इति ॥

एते च संमदाः पञ्चमं गायन्ती। तथा च विशाखिनः।
"अश्वस्तु धैवतं सोऽपि मत्तः पञ्चमसंज्ञकम्।
निषादन्तु गजो गर्ज्जत्युन्मदोऽसौ सपञ्चमम्
मिति ॥"

भरतोऽप्याह।
"षड्जश्च पञ्चमश्चेति मयूरो नदति द्विधा।
अश्वाद्या धैवतादौश्च प्राहुर्मत्तास्च पञ्चमम्
मिति ॥"

निषीदन्ति स्वरा अस्मिन्निति निषादः सदेराधारे घञ् गौक इति षत्वम्। तथा च।
"निषीदन्ति स्वरा अस्मिन्निषादस्तेन हेतुना।
अशेषसन्धिविषयं स हि व्याप्यावतिष्ठते ॥
ऋषति ऋतुं ऋषभः ऋषो ग गतौ नाञ्चीति कभः।
"वायुः समुद्गतो नाभेः कण्ठशीर्षसमुद्गतः।
नदत्यृषभवद्यस्मात्तेनैष ऋषभः स्मृतः ॥"इति।
गन्धानां समूहो गान्धं ष्णः स्वरान्तस्य गान्धं इयर्त्ति गान्धारः ऋर्त्ति गत्यां ढात् षश्चिति षत्व।
"वायुः समुद्गतो नाभेः कण्ठशीर्षसमाहतः।
नानागन्धवहः पुष्पो गान्धारस्तेन हेतुना ॥"
इति।

गान्धारोऽभिजनोऽस्येति गान्धार इत्यन्ये।
षड्भ्यो जायते षड्जः इनजनादिति डः।
"नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संश्रितः।
षड्भ्यः संजायते यस्मात्तस्मात् षड्ज इति स्मृतः ॥" इति।
मध्ये नाभिदेशे भवो मध्यमः। तत्राद्यचिरदचिरेत्यादिना मः।

"तद्देशोत्थितो वायुरुरःकण्ठसमाहतः।
नाभिप्राप्तो महानादो मध्यमस्तेन स स्मृतः ॥"
इति।

धीमद्भिर्गीयते इति धैवतः ढधेकादिति षणः मनीषादित्वात् मस्य वः। धीयतेऽयमिति विकारसंज्ञेति ष्णो वा। स्वरान् धयतीति वा। धेट पाने नाञ्चीति धैवतः।
"अभिसन्धयते यस्मात् स्वरांस्तेनैष धैवतः।
स तु तावत्प्रधानत्वात् ललाटे व्यवतिष्ठते ॥"
इति पञ्चानां स्वराणां पूरणः पञ्चमः। नो सङ्ख्यादेर्मड्डिति मट्।
वायुः समुद्गतो नाभेरुरो हृत्कण्ठमूर्द्धसु।
विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्ता पञ्चम उच्यते ॥"
इति।

स्वरन्ति शब्दायन्ते स्वराः सृ ऊ शब्दोपतापयोः पचादित्वादन्। इति भरतः ॥ * ॥
अपि च।
"स स्वरो यः श्रुतिस्थाने स्वरन् हृदयरञ्जकः ॥
षड्जऋषभगान्धारा मध्यमः पञ्चमस्तथा।
धैवतश्च निषादश्च स्वराः सप्त प्रकीर्त्तिताः ॥
मयूरवृषभच्छागीक्रौञ्चकोकिलवाजिनः।
मतङ्गश्च क्रमेणाहुः स्वरानेतान् सुदुर्गमान् ॥
ऋषभं चातको वक्ति धैवतञ्चापि दर्द्दुरः।"
इति केचित् ॥

"वायुः संमूर्च्छितो नाभेर्नाद्याश्च हृदयस्य च।
पार्श्वयोर्मस्तकस्यापि षण्णां षड्जः प्रजायते।
नाभिमूलादुदयदा वर्णं उत्थितः कुरुते ध्वनिम्।
वृषभस्येव निर्याति हेलया ऋषभः स्मृतः ॥
नाभेः समुद्गतो वायुर्गन्धं शीर्षे च चालयन्।
सशब्दस्तेन निर्याति गान्धारस्तेन कथ्यते ॥
मध्यमो मध्यमस्थानात् शरीरस्योपजायते।
नाभिमूलाच्च गम्भीरः किञ्चित्तारः स्वभावतः ॥
प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च।
एतेषां समवायेन जायते पञ्चमः स्वरः ॥
गत्वा नाभेरधोभागं वस्तिं प्राप्योर्द्धगः पुनः।
धावन्निव च यो याति कण्ठदेशं स धैवतः ॥
षड्जादयः षडेतेऽत्र स्वराः सर्व्वे मनोहराः।
निषीदन्ति यतो लोके निषादस्तेन कथ्यते ॥*॥
चतस्रः पञ्चमे षड्जे मध्यमे त्रयो मताः।
ऋषभे धैवते तिस्रो द्वे गान्धारनिषादके ॥"* ॥
संपूर्णस्वराः। ष ऋ ग म प ध नि। षाड़वाः निषादोज्झिताः। ष ऋ ग म प ध। औड़वस्वराः ऋ-प-वर्ज्जिताः। ष ग म ध नि।
संपूर्णरागाः सप्तभिः स्वरैर्यथा नाटवसन्तादयः।
षाड़वरागाः षड्भिः स्वरैर्यथा मल्लारादयः।
अधुना स्वरप्रस्तारः।
"क्रमेणैव स्वराः स्थाप्याः पूर्व्वपूर्व्वपराधः।
मूलक्रमः क्रमात् पृष्ठे पुरस्थपरिवर्त्तिनः ॥
स चेदुपरि तत्पूर्व्व इत्थं प्रस्तारणक्रमः ॥" * ॥
अथ स्वरप्रस्तारे पिङ्गलवन्नष्टोद्दिष्टमेरुपताकासूचीसप्तसागरप्रभृतयः सन्ति ग्रन्थविस्तारभयान्नोक्ताः।

"कंसारिर्व्वंशिकावाद्ये स्वराः सप्त चकाशिरे।"
इति शुभङ्करकृतसङ्गीतदामोदरः ॥"*॥*॥
अकारादिवर्णाः। इति मेदिनी ॥ तस्य नामान्तरं अच् २। इति वोपदेवः ॥ मात्रा ३। इति स्वरोदयः ॥ ते च ह्रस्वदीर्घप्लुता भवन्ति यथा,—
"एकमात्रो भवेत् ह्रस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।
त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम् ॥"
इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

स्वरवर्णा यथा। अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ अं अः। एतेषां उत्पत्तिस्थानानि यथा। अत्रयं ए-ह-क-ख-ग-घ-ङाः कण्ठ्याः। इत्रयं च-छ-ज-झ-ञ-श्चा ए-ऐ यास्तालव्याः। ऋत्रयं ट-ठ-ड-ढ-ण-र षा मूर्द्धन्याः। ऌत्रयं त-थ-द-ध-न-ल-सा वो दन्त्याः। उत्रयं प-फ-ब-भ-म-वा ओ-औ ओष्ठ्याः। इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ ए-ह-क-ख-ग-घ-ङा इत्येकपदोक्त्या एषां उत्पत्तिस्थानं कण्ठमुक्त्वा पश्चात् ए ऐ इत्युभयं तालव्यकार्य्यार्थं तालव्यमध्येऽपि ए-ऐ-या इति भिन्नपदे पठितवान्। ओ औ इत्युभयमोष्ठकार्य्यार्थमोष्ठमध्येऽपि ओ औ ओष्ठ्या इति भिन्नपदे पठितवान्। तालव्यकार्य्यञ्च इवर्णस्य समत्वात् गुण एकारः वृद्धिरैकारः। उकारस्य गुण ओकारः वृद्धिरौकारः। ननु ए ऐ ओ औ चतुर्णां स्वभावात् कण्ठजातानामपि तालव्यौष्ठकार्य्यकारित्वं कथमिति चेन्न यतः कुन्त्या प्रसूतस्य कर्णस्य राधाप्रतिपालनात् राधेयत्वं संगच्छते। इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥ * ॥
अन्यच्च।
"माढकायां स्वराः प्रोक्ताः स्वराः षोड़शसङ्ख्यया।
तेषां द्वावन्तिमौ त्याज्यौ चत्वारश्च नपुंसकाः ॥
शेषा दश स्वरास्तेषु स्वादेकैको द्विके द्विके।
ज्ञेया अतोऽस्वराश्चाश्च ह्रस्वाः पञ्च स्वरोदये ॥
स्वरा हि माढकोच्चारा मात्राव्याप्तं जगत्त्रयम्।
तस्मात् स्वरोद्भवं सर्व्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ॥
अकारादिस्वराः पञ्च ब्रह्माद्याः पञ्चदेवताः।
निवृत्त्याद्याः कलाः पञ्च इच्छाद्यं शक्तिपञ्चकम् ॥
मयाद्याश्चक्रभेदाश्च धराद्यं भूतपञ्चकम्।
मनाद्या विषयास्ते च कामबाणा इतीरिताः।
पिण्डं पदं तथा रूपं रूपातीतं निरञ्जनम्।
स्वरभेदे स्थितं ज्ञानं ज्ञायते गुरुतः सदा ॥
अकारादिस्वराः पञ्च तेषामष्टौ भिदास्त्वमूः।
मात्रावर्णौ ग्रहो जीवो राशिर्भं पिण्डयोगकौ
प्रसुप्तो भाषते येन येनागच्छति शब्दितः।
तत्र नाम्नाद्यवर्णो या मात्रा मात्रास्वरः सहि॥
इति मात्रास्वरचक्रम् ॥ *
"कादिहान्तान् लिखेद्वर्णान् स्वराधो ङञणोज्झितान्।
तिर्य्यक् षड्लिक्रमेणैव पञ्चविंशत् प्रकोष्ठके ॥
नरनामादिमो वर्णो यस्मात् स्वरादधः स्थितः।